

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ПАНЧУК ІРИНА ІВАНІВНА

УДК 2-184+361.74+322.2+94(477)"XX-XXI"

**ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОМУ
КОМПЛЕКСІ ВОЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (1939 – ПОЧАТОК XXI ст.)**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі філософії Рівненського державного гуманітарного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор філософських наук, професор
ШУГАЄВА Людмила Михайлівна,
Рівненський державний
гуманітарний університет,
завідувач кафедри філософії

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
САУХ Петро Юрійович,
академік-секретар Відділення вищої освіти
Національної академії педагогічних наук;

доктор філософських наук, професор
БОГАЧЕВСЬКА Ірина Вікторівна,
Національний транспортний університет,
завідувач кафедри філософії та педагогіки;

доктор філософських наук, доцент
ШКРІБЛЯК Микола Васильович,
завідувач кафедри культурології,
релігієзнавства та теології
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

Захист відбудеться 2 липня 2018 року о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова,9.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул.Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 2 червня 2018 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Соціокультурні трансформації, що відбуваються у пострадянській Україні знаменують появу нових рис та елементів в інституціональних структурах і системах соціальних взаємозв'язків. Релігійно-церковний комплекс, як системна сукупність організаційно-структурованих церковних і релігійних інституцій, одним із перших реагує на такі процеси. Як результат – поява нових релігійних інституцій, зміна інституціональної структури, конфліктні колізії та міжконфесійні суперечки. Все це свідчить, з однієї сторони, про суспільну присутність і функціональність релігії, а з іншої, – про активні інституціональні трансформації, спричинені ендегенними й екзогенними детермінантами. Тому осмислення релігійно-церковного комплексу як складного соціального феномену в контексті інституціональних змін періоду суспільно-політичних трансформацій, коли одні інститути втрачають свій вплив, інші – змінюються та адаптуються, треті – виникають, набуває нині особливої актуальності. Також актуальність дисертаційної роботи підсилюється необхідністю дослідження релігійних інституцій як певного динамічного утворення, які водночас мають власну сталу ідентичність та розвиваються за іманентними законами. Особливо актуальним таке бачення є при аналізі особливостей інституціональних трансформацій історичного Волинського регіону, до складу якого входять території Рівненської, Волинської та північна частина Тернопільської областей. Як українська «народна» орієнтація релігійності, так і протилежний проект релігійного фундаменталізму, борються на теренах історичної Волині з часів правління (1902-1914) такого суперечливого православного архієрея як Антоній Храповицький, який свідомо стимулював як «оновлення» православної духовності, так і творення спільнот, орієнтованих на ідеали екзальтованого монархізму і релігійного неоконсерватизму. Навіть сьогодні центри діяльності УПЦ КП наявні там, де існував рух народного православ'я до революції та у міжвоєнний період, а православні фундаменталісти із УПЦ МП активні там, де були розвинуті їх осередки до Першої світової війни. Відповідно, поборювання протилежних – ліберального і неоконсервативного – проектів оновлення православ'я в регіоні створює ґрунт для амбівалентності регіональної ідентичності, що деякою мірою проявляється і за межами православ'я, в інших релігійних організаціях. Врахування регіональних особливостей релігійних процесів має важливе значення для розуміння специфіки сучасних інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу в Україні, вивчення динаміки розвитку певної деномінації або церкви чи визначення ліній трансформаційних зламів у конфесійній площині. Під таким кутом зору у складній динаміці сучасного релігійного розвитку особливої актуальності набуває саме розгляд проблем, пов'язаних з історією і перспективами функціонування регіонального соціорелігійного простору.

У ХХ столітті, починаючи з першої радянської крау, релігійно-церковний комплекс Волинського регіону під впливом низки чинників (Друга світова війна, антирелігійні кампанії, «повернення» релігії у суспільне буття, ідентифікаційна криза у православ'ї, вплив постмодерної філософії та інші) зазнав незворотніх

інституційних трансформацій, що призвели до низки проблем функціонування релігійних інституцій. Тому нині актуальності набуває практичне завдання підтримання у суспільстві необхідного рівня стабільності у суспільно-релігійних відносинах, толерантності та плюралізму, що забезпечило б взаємоузгодження процесів соціального співжиття та усунення загрози конфліктних ситуацій у релігійній сфері. Волинський регіон відзначався особливою конфліктністю міжконфесійної сфери у 1990-ті роки через активне протистояння між православними різних юрисдикцій. З 2014 року Рівненщина стала головною «гарячою точкою» країни, що пов'язано з найбільшою кількістю переходів громад УПЦ МП до УПЦ КП, при активному ідейному, масмедійному та фізичному протистоянні цьому процесові з боку «почаївського» православного фундаменталізму.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено у межах комплексної науково-дослідної роботи кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету за науковими темами «Співвідношення релігійного і національного: контекст історії і культури українського народу» (реєстраційний номер 014U000085) та «Філософія в структурі сучасного соціогуманітарного знання» (реєстраційний номер 0116U007100).

Мета дослідження полягає у здійсненні філософсько-релігієзнавчого аналізу особливостей інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу Волинського регіону кінця 1939 р. – початку ХХ століття.

Відповідно до поставленої мети, визначаються такі основні **дослідницькі завдання**:

- створити методологічну основу для вивчення інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу та емпіричного утілення цих процесів у межах визначеного конфесійно-географічного регіону України;
- проаналізувати вплив секуляризації на релігійно-церковний комплекс Волинського регіону тоталітарного періоду;
- здійснити комплексний аналіз особливостей інституціалізаційних процесів у релігійних інституціях Волинського регіону тоталітарного періоду;
- висвітлити трансформацію релігійних практик та об'єктів сакрального простору Волинського регіону під впливом антирелігійних заходів;
- розкрити стан і тенденції розвитку релігійно-церковного комплексу Волинського регіону кінця ХХ – початку ХХІ століття;
- з'ясувати перспективи розвитку конфесійного різноманіття Волинського регіону;
- представити основні риси конфесійно-інституційних трансформацій у Волинському регіоні кінця ХХ – початку ХХІ століття;
- дослідити трансформацію способу життя віруючого та священника як складової релігійно-церковного комплексу Волинського регіону від початку Другої світової війни до сучасності.

Об'єкт дослідження – релігійно-церковний комплекс Волинського регіону в динаміці розвитку, сутність і співвідношення його організаційно-структурованих елементів.

Предметом дослідження є особливості інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу Волинського регіону від початку Другої світової війни до сучасності.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Теоретичною і методологічною основою дослідження є праці, присвячені осмисленню трансформаційних процесів у релігійно-церковному комплексі Волинського регіону, таких філософів, істориків і релігієзнавців як М. Бабій, В. Бондаренко, Л. Виговський, А. Герасимчук, В. Єленський, В. Климов, А. Колодний, П. Кралюк, О. Лисенко, В. Лубський, В. Любащенко, І. Остащук, В. Пащенко, О. Саган, П. Саух, М. Стадник, Н. Стоколос, Л. Филипович, Є. Харьковщенко, М. Черенков, Ю. Чорноморець, Л. Шугаєва, П. Яроцький та інші. Дослідження дисертаційної проблематики спирається на праці таких вітчизняних і зарубіжних теоретиків як Е. Дюркгейм, М. Вебер, П. Бергер, В. Липинський, Б. Лобовик, А. Колодний, І. Огієнко, Д. Поспеловський, В. Танчер.

Емпіричною основою дослідження є архівні матеріали, що дало можливість проаналізувати стан і тенденції інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу Волинського регіону від початку Другої світової війни до сучасності. Значна кількість наукових джерел вводиться у науковий обіг авторкою уперше.

Використання принципів світоглядного плюралізму, позаконфесійності, толерантності, наукової об'єктивності дало можливість виявити різні підходи до проблеми дисертаційного дослідження. Застосування принципу історизму допомогло відобразити історичні умови трансформаційних тенденцій у релігійно-церковному комплексі Волинського регіону.

Для вирішення поставлених у дисертаційному дослідженні завдань велике евристичне значення має метод контент-аналізу, який забезпечує вивчення текстової інформації конфесійних періодичних видань, публікацій в електронних засобах масової інформації, інтернет-сайтів.

У дослідженні було застосовано системно-структурний, історико-генетичний методи, що дозволило розглянути характер, форми, методи впливу суспільно-політичних чинників на релігійно-церковний комплекс Волинського регіону. У процесі дослідження архівних джерел застосовувалися методи наукової евристики, аналізу й синтезу, класифікації та критики джерел.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у концептуалізації характерних особливостей інституціональних трансформацій у релігійно-церковному комплексі Волинського регіону, як системної множини організаційно-структурованих церковних і релігійних інституцій у контексті суспільно-політичних змін на інституціональному й особистісному рівнях.

У результаті вирішення поставлених у дисертаційній роботі завдань, обґрунтовано положення, що мають наукову новизну та виносяться на захист.

Вперше:

- створено методологічну основу для вивчення інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу окремо взятого історико-культурного ландшафту на основі аналізу практикологічного та теоретичного матеріалу. Запропонована модель, яка ґрунтується на концептуальному розгляді

релігійно-церковного комплексу в усій багатоманітності його функціонування. Застосовано системний підхід до розглядуваного феномена – дослідження його в якості цілісного об'єкта, що характеризується взаємозв'язком організаційно-структурованих церковних і релігійних інституцій. Створено методологічну основу для аналізу розвитку релігійної мережі у поєднанні з дослідженням трансформацій релігійних ідентичностей церковних спільнот та рухів, рядових віруючих та лідерів;

- комплексно досліджено релігійно-церковний комплекс Волинського регіону як системну сукупність організаційно-структурованих церковних і релігійних інституцій у конкретно визначеному релігійному ландшафті означеного хронологічного періоду. Визначено, що Волинський регіон має іманентну лише йому конфесійно-інституційну специфіку, пов'язану з його історією та сьогоденням та детерміновану глибокими чинниками релігійної самоідентифікації;

- встановлено, що ситуація постмодерну сприяє протистоянню модернізаційного і традиціоналістського проєктів розвитку релігійних інституцій. Традиціоналістські (консервативні) тенденції успадковані у досліджуваному історико-культурному регіоні у православ'ї від ідеологів чорносотенного руху (один з найбільших центрів чорносотенства у Російській імперії на початку ХХ століття був у Почаївській лаврі), зберігалися та розвивалися у середовищі православного сектантства, вороже налаштованого до будь-якого державного інституту. Також консервативні тенденції наявні у деяких протестантських конфесіях Волинського регіону, що вважають себе спадкоємцями нелегально діючих груп, які в умовах тоталітарного режиму постійно переслідувалися, що спричинило їх схильність до «закритого» типу спільнотності як особливого феномену на релігійній карті цієї частини України;

- системно проаналізовано перспективи розвитку конфесійного буття Волині та доведено, що у досліджуваному регіоні розвивається власна регіональна релігійна духовно-культурна традиція. Хоча вона, безумовно, має християнське забарвлення, проте в умовах глобалізації та постмодерну, релігійної свободи і плюралізації релігійного життя набуває якісно нової специфіки у зв'язку з актуалізацією іманентної для регіональної релігійної ідентичності амбівалентності;

- виявлено, що головною проблемою у регіоні є відсутність стійкого діалогу між представниками православних юрисдикцій, що призводить до виникнення конфліктних ситуацій. Відсутність порозуміння та збереження конфлікту в православному середовищі Волині не є випадковим, але спричинена протистоянням модернізаційно-спільнотного («народного») та неоконсервативно-імперського типів православ'я. В умовах Волині обидва типи перестали бути ідейно-елітарними проєктами, але втілені у життя громад і парацерковній діяльності як два прояви народного життя і світогляду. В цілому, модернізаційно-спільнотній народній православній культурі «соборноправності» та українсько-орієнтованої релігійності протистоїть субкультура проросійського релігійного фундаменталізму. При цьому більшість громад УПЦ не належить до числа фундаменталістично налаштованих, а тому в разі появи канонічного визнання українського автокефального руху можемо прогнозувати стрімкий перехід громад до альтернативної щодо УПЦ (МП) юрисдикції, за виключенням представників «почаївської» субкультури;

- доведено, що у протестантському середовищі Волині існує аналогічне, але значно менш виразне протистояння між модернізаційними та фундаменталістичними тенденціями у межах однієї культури. Сам протестантизм на Волині розвивається у ХХ – на початку ХХІ століття як рух за оновлення християнства, але при цьому самі громади мають переважно характер спільнот «закритого типу» релігійності, з сильними «малими традиціями», культом лідерів, наслідуванням усталених форм поведінки. Оновлення протестантизму, що поступово відбувається по всій Україні через лідерство мирян та загальноцерковні рухи, на Волині практично не представлене. Соціальна активність протестантів не виходить за межі традиційних форм впливу та активності. Сучасні протестантські конфесії (баптисти, свідки Єгови) демонструють стабільну динаміку своєї присутності у регіоні. П'ятидесятницькі течії показують високу динаміку зростання й посилення своєї присутності в різних сферах суспільного буття Волинського регіону. Ідейна різноманітність, багатогранність спільнот і асоціацій християн віри євангельської свідчить про якісно нові явища в українському євангельському русі та релігійному житті регіону, зважаючи на те, що Волинський регіон акумулює третину п'ятидесятників всієї України;

- встановлено, що активізація місійної та соціальної роботи простежується виключно у тих релігійних об'єднаннях, які змогли перейти до форм спільнотного життя, аналогічних до громадянського суспільства. Конфліктне становище у православному середовищі й активна соціальна діяльність інших конфесій у майбутньому сприятимуть «протестанізації» Волинського регіону. Визначено, що відносно новий феномен позаконфесійної релігійності постає результатом руйнації традиційних релігійних інститутів, способів релігійної ідентифікації і спроб знайти адекватний, найбільш легкий і комфортний шлях духовного навернення до віри. Перспективним є поступовий розвиток церков як мережі невеликих громад та релігійних груп, з відкритим типом релігійності на рівні міжособистого спілкування та світогляду;

- проаналізовано трансформацію ідентичностей священнослужителя і віруючого у контексті суспільно-політичних змін середини ХХ – початку ХХІ століття. Визначено, що наслідком соціалізації релігійних інституцій Волинського регіону переважно постає характер віруючого як соціально-активного суб'єкта соціуму, який відчуває свою єдність із колективним «ми» та є дієвим членом своєї релігійної громади. Формування ментальності активного члена громадянського суспільства іманентне для українськоорієнтованих православних громад регіону, розвивається після 2014 року у протестантських конфесіях, слабо виражене серед прихожан УПЦ (МП). У цьому контексті важливо, що саме місцевим єпископам УПЦ КП вдалося стати важливими лідерами українського громадянського суспільства, що відіграє велику роль у налагодженні підтримки армії та постраждалих на Сході, у загальному розвитку капеланства і волонтерства. В умовах компенсації нестачі душевного комфорту соціальної реальності віртуальною, релігійні конфесії Волинського регіону демонструють політику, спрямовану на соціальну інтеграцію, а віруючі – екзистенційну єдність між собою та з національним життям України. Відтак у релігійних інституціях (хоча вони не позбавлені проблем внутрішнього розвитку) відбувається іманентне налагодження органічної комунікації, що призводить до

відчуття єдності та духовного зв'язку між вірянами/парафіянами та надання цьому зв'язку універсального значення церковної та церковно-національної єдності.

Уточнено:

- дефініцію поняття «релігійно-церковний комплекс регіону» у сучасному релігієзнавчому дискурсі як інтегративну категорію, що включає системну сукупність організаційно-структурованих церковних і релігійних інституцій окремого релігійного ландшафту;

- положення, що секуляризація у Волинському регіоні не мала характеру природного соціального процесу, а була складовою радянського модернізаційного проекту і впроваджувалась насильницькими, жорсткими методами (інституційним, адміністративним, правовим, психологічним) та прискореними, форсованими темпами;

- висновок, що сакральні об'єкти, які поставали матеріальним утіленням релігійного простору (природних або створених людиною сакральних об'єктів, які наділялися особливим духовним сенсом та потенціалом) Волинського регіону внаслідок антирелігійної політики радянської влади істотно трансформувалися. Відбулося спрощення їх функціональності: обмеження консолідуючої та комунікативної функцій, а відтак обмеження інтенсивності релігійної діяльності й соціальної поведінки віруючих релігійних об'єднань, що діяли легально чи нелегально.

Набуло подальшого розвитку:

- комплексне дослідження інституалізаційних процесів релігійно-церковного комплексу Волинського регіону тоталітарного періоду. Виявлено, що в умовах тоталітарних режимів низка конфесій під дією суспільно-політичних чинників змінилися та адаптувалися або стали частиною «релігійного підпілля»;

- релігієзнавче дослідження деструктивного впливу православних фундаменталістів на стан релігійної сфери регіону.

Теоретичне значення дисертації. В українській науковій думці вперше було проведено філософсько-релігієзнавче дослідження особливостей інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу Волинського регіону кінця 1939 р. – початку ХХ століття. Відповідний приріст наукового знання дає змогу активізувати подальші наукові релігієзнавчі, філософські, історичні дослідження, що стосуються Волинського регіону.

Практичне значення дисертації. Результати дослідження можуть бути використані при викладанні філософських, релігієзнавчих, історичних, культурологічних дисциплін. Матеріали дослідження можуть також слугувати для підготовки відповідної навчальної та методичної літератури.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням, яке представляє ідеї та розробки, сформульовані здобувачем самостійно для забезпечення досягнення поставленої мети та виконання встановлених завдань. Використані у дисертації ідеї, гіпотези та положення інших авторів мають відповідні посилання.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри філософії Рівненського

державного гуманітарного університету. Результати дослідження оприлюднені авторкою у доповідях і повідомленнях на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: II Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (8-9 грудня 2010 р., м. Рівне); III-тя Міжнародна науково-теоретична конференція «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (19-20 травня 2011 р., м. Житомир); V Міжнародна науково-практична конференція «Україна – Ватикан: державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи» (26-27 травня 2011 р., м. Галич); Міжнародна наукова конференція «Современные проблемы изучения истории церкви» (7-8 листопада 2011 р., м. Москва); Міжнародна наукова конференція «Церковное подполье в СССР» (18-19 листопада 2011 р., м. Чернігів); Міжнародна науково-практична конференція «Ідея Помісної Православної Церкви в Україні у XX ст.: історичний, богословський та канонічний аспект» (1 грудня 2011 р., м. Рівне); III-тя Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (7-8 грудня 2011 р., м. Рівне); Міжнародна науково-практична конференція «Релігія та соціум у контексті глобальних трансформацій» (10-11 травня 2012 р., м. Чернівці); VI Міжнародна науково-практична конференція «Україна – Ватикан: до і після Другого Ватиканського собору» (9 листопада 2012 р., м. Житомир); Всеукраїнська науково-практична конференція «Державно-церковні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку» (11-12 грудня 2012 р., м. Київ); Міжнародна наукова конференція «Аврамічні релігії в Україні: інкультураційні взаємовпливи та міжконфесійні взаємини», 29 травня 2013 р., м. Галич); Всеукраїнська науково-практична конференція «Політика пам'яті» (22-23 березня 2013 р., м. Рівне); Міжнародна наукова конференція «Україна-Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманіття сфер суспільного буття» (28 жовтня 2014 р., Київ); Всеукраїнська науково-практична конференція «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій» (27-28 листопада 2014 р., м. Тернопіль); Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (10-13 грудня 2014 р., м. Рівне); Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства» (21-22 квітня 2016 р., м. Тернопіль); Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 25-річчю від дня Незалежності України «Україна: поступ у майбутнє» (22 квітня 2016 р., м. Київ); Міжнародна наукова конференція IV Андріївські читання «Ідея Помісної Православної Церкви в Україні» (17 травня 2016 р., м. Рівне); Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (7-8 грудня 2016 р., м. Рівне); Міжнародна науково-практична конференція «*QUO VADIS EUROPO?*» (6-7 березня 2017 р., м. Освенцім, Польща); Міжнародна науково-практична конференція «Аврамічні релігії і Реформація: формування протестантського символу віри й ідеології нової суспільної реформації (європейський й український контекст ідентичності)», присвячена 500-річчю Реформації (18-19 травня 2017 р., м. Галич); Міжнародна наукова конференція V Андріївські читання «Християнство в Україні: історія, культура, сучасність в контексті суспільно-

політичних трансформацій» (до 500-річчя Реформації та 25-річчя утворення Української Православної Церкви Київського Патріархату) (23 травня 2017 р., м. Рівне); Міжнародна наукова конференція «Глобалізований світ: випробування людським життям» (6-7 жовтня 2017 р., м. Житомир).

Публікації. Основні положення роботи подаються в індивідуальній монографії, 41 статті, 16 з яких розміщені в українських фахових виданнях, 5 – в іноземних, а також тезах виступів, опублікованих у матеріалах наукових конференцій.

Структура й обсяг дисертації, послідовність викладу матеріалу обумовлені логікою дослідження проблеми, яку, своєю чергою, визначають мета і завдання дисертаційної роботи. Дослідження складається зі вступу, п'яти розділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 482 сторінки (основний зміст роботи викладено на 433 сторінках). Список використаних джерел налічує 531 найменувань, з них – 29 іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність обраної теми дисертаційного дослідження, визначається об'єкт і предмет дослідження, формулюється мета й наукові завдання роботи, розкривається наукова новизна, теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи, її зв'язок з науковими програмами. Наводяться дані про апробацію та публікації основних результатів дослідження.

У першому розділі «**Джерельна база і методологія дослідження**» проаналізовано науково-теоретичні засади дослідження, уточнюється змістовне навантаження таких базових концептів як релігійно-церковний комплекс, а також сформульовано проблемне поле для подальшого вивчення, використовуючи інструментарій понятійно-категоріального апарату академічного релігієзнавства.

У **підрозділі 1.1 «Історіографія та джерельна база дослідження»** представлено історіографію основних релігієзнавчих інтерпретацій інституалізаційних процесів релігійно-церковного комплексу Волинського регіону в умовах суспільно-політичних трансформацій.

Особливої уваги в контексті теми дослідження заслуговують напрацювання, що традиційно вважаються класичними, – П. Бергера, М. Вебера, Е. Дюркгайма. Завдяки міркуванням щодо розуміння релігії як ілюзорного прихистку від негараздів існування людини у світі, чинника об'єднання індивідів в особливу моральну спільноту, могутнього мотиватора діяльності й соціальних перетворень.

У цілому класики релігієзнавства надавали особливу увагу дослідженню діяльній складовій релігійного комплексу – релігійним практикам (насамперед трансформаціям культу і ритуалу) – Дж. Фрезер «Золота гілка», Е. Тейлор «Первісна культура», Е. Дюркгайм «Елементарні форми релігійного життя», М. Вебер «Соціологія релігії». Усіх дослідників об'єднує думка, що за допомогою з'ясування особливостей трансформації первісних культів можна пояснити всі сучасні культури і ритуали, а відтак і трансформації, що відбуваються у релігійному комплексі.

Досліджувана нами проблематика знаходить відображення в працях класиків українського світського і конфесійного релігієзнавства Б. Лобовика, І. Огієнка, В. Танчера, О. Онищенка. Так, Б. Лобовик і В. Танчер зауважили, що під впливом

економічних і політичних факторів у релігійній свідомості відбуваються трансформації, які зумовлені змінами в буденній свідомості віруючих під впливом складних процесів суспільного життя, що впливає на релігійно-церковний комплекс. На змінах у свідомості вірян, її еkleктичному характері під впливом наукового й соціального прогресу акцентував увагу О. Онищенко. Здійснений українськими релігієзнавцями радянського періоду комплексний аналіз структури та змісту релігійної свідомості та її вплив на релігійно-церковний комплекс не втратив актуальності в сучасних наукових розробках.

У радянській історіографії сутність релігії зводилася до ілюзорно-компенсаційної функції, що виражалось в характеристиці її як «опіуму для народу» і відтворенні її історії саме як такого явища. З того часу, в силу об'єктивних обставин, змінювалися й дискурси їхнього осягнення, і методологічні підходи. Проте саме радянська історіографія, спираючись на певну групу архівних матеріалів, вперше до наукового обігу вводить фактологічний матеріал, який розкриває окремі аспекти інституційних трансформацій релігійно-церковного комплексу. Зрештою, термін «релігійний комплекс» системно почав з'являтися у роботах радянських релігієзнавців Д. Е. Мануйлової «Церква як соціальний інститут», О. Є. Баграновського «Релігійні відносини: сутність та структура», К. І. Ніконова «Критика антропологічного обґрунтування релігії».

Якісно нові підходи до суті феномена релігійно-церковного комплексу, його трансформації, ролі і впливу на духовно-культурний аспект процесу переходу суспільства від тотального атеїзму до визнання релігії та Церкви репрезентують у своїх роботах вітчизняні українські філософи, релігієзнавці, філософи, соціологи, політологи, історики, культурологи. Особливо значущими є фундаментальні доробки А. Арістової, М. Бабія, В. Бондаренка, В. Бодак, І. Богачевської, В. Вайналовича, Л. Виговського, О. Горкуші, В. Єленського, В. Климова, А. Колодного, Н. Кочан, П. Кралюка, І. Остащука, В. Пащенко, О. Сагана, В. Титаренко, Л. Филипович, М. Черенкова, Ю. Чорноморця, Л. Шугаєвої, Н. Шліхти, С. Шкіль, М. Шкрібляка, П. Яроцького та ін.

Зокрема, ці вчені приділили особливу увагу питанню співвідношення релігії та нації, релігії і політики, історії релігії в Україні в її конфесійних виявах, проблемам свободи буття релігії й міжконфесійних відносин. Їхні наукові доробки свідчать, що відбувається перегляд, здавалося б, усталених поглядів на існуючі конфесії, з відмовою від негативістського сприйняття до прагнення зрозуміти, дотримуючись права кожного на свободу совісті. Ці напрацювання характеризуються кореляцією окремих сфер дослідження з процесами глобальних соціокультурних змін в Україні та світі.

Комплексний аналіз особливостей інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу Волинського регіону вимагає всебічного дослідження множини архівних джерел, які постають емпіричним матеріалом дослідження. Вони переважно зосереджені у державних архівах Волинської, Рівненської й Тернопільської областей та дають змогу описати динаміку відносин між державою і Церквою.

Отже, наявна джерельна база позначена відсутністю комплексного вивчення досліджуваного нами феномена, проте створила можливість широкого і поглибленого аналізу для дослідження окресленої проблематики і стала підґрунтям для аналізу особливостей інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу Волинського регіону означеного хронологічного відтинку.

У *підрозділі 1.2. «Методологічні засади дослідження»* показано, що реалізація поставленої мети дослідження здійснюється у двох взаємодоповнюючих аспектах: у розробці теоретико-методологічного інструментарію, придатного для філософсько-релігієзнавчого аналізу інституалізаційних процесів релігійно-церковного комплексу та в застосуванні такого інструментарію до вивчення конкретного об'єкта – релігійно-церковного комплексу означеного культурно-історичного регіону.

Волинський регіон – це територія прикордоння між Україною та Європою. Як і в минулому, так і нині цей факт, безумовно, впливає на тенденції розвитку релігійно-церковної сфери регіону. Варто наголосити, що у радянський період самостійно регіональна релігійна проблематика фактично не розглядалася з ідеологічних позицій. Підходи ж, які передбачають системний, комплексний аналіз процесів інституалізації релігійно-церковного комплексу, почали окреслюватися лише протягом останніх десятиліть.

Оперування у нашому дослідженні поняттям релігійно-церковний комплекс дозволяє поєднати філософський, історичний, психологічний аспекти дослідження релігійних інституцій. Таке семантичне значення дозволяє синтезувати в єдине ціле як системний, так і структурний аспекти дослідження релігійних інституцій. Таким чином дослідження під таким оглядом релігійно-церковного комплексу дозволяє вирішити низку проблем: визначити центральні/основоположні аспекти релігійного життя різних конфесій; поєднати структурні компоненти релігійно-церковного комплексу в ціле та простежити їхню взаємодію протягом означеного періоду; визначити трансформаційні тенденції у релігійних інституціях під дією різних чинників – політичних, економічних, соціокультурних; проаналізувати вплив інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу на повсякденне життя вірянина/парафіянина/служителя культу. В основі означених процесів лежить насамперед динамічність, що дозволяє вибудувати динаміку зміни структурних компонентів та елементів, загального та одиничного у релігійно-церковному комплексі при збереженні рівноваги між спадковістю та розвитком нового. У контексті дослідження домінуючим компонентом релігійно-церковного комплексу виступає діяльна складова, що має насамперед інституціональний характер.

Базовими у комплексному методологічному підході дослідника виступали засади та принципи загальнонаукового і спеціального наукового аналізу; академічного релігієзнавства (об'єктивності, історичності, позаконфесійності та світоглядного плюралізму, релігієзнавчої компаративістики, синтезу ретроспективного та перспективного дослідження релігійних процесів), розроблених та впроваджених у релігієзнавчій дослідницькій практиці А. Арістовою, В. Бондаренком, І. Богачевською, І. Васильєвою, В. Єленським, А. Колодним, І. Остащуком, О. Саганом, Р. Соловієм, Л. Филипович, Л. Шугаєвою, Ю. Чорноморцем, М. Черенковим, П. Яроцьким та іншими ученими.

Так, зокрема, методологічні новації феноменологічного підходу виявляються ефективними при з'ясуванні сутностей та конотацій світоглядної складової релігійно-церковного комплексу як релігійного, соціально-історичного й культурного феномену. У цілому в працях західних дослідників, прибічників феноменологічного підходу, визначальною є концепція релігії як комплексу. Адже методологія феноменологічного підходу сприяє не просто класифікації релігійних феноменів, а дозволяє виокремити сутнісні характеристики їхніх структур. Екзистенціальний підхід дозволяє проаналізувати фактори буття віруючої людини за умови інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу під дією суспільно-політичних чинників. Історико-антропологічний підхід дає змогу з'ясувати мотиви і стратегії поведінки суб'єктів релігійно-церковного комплексу регіону, їхню ментальність у конкретний хронологічний період. Історико-генетичний метод дозволяє виявити ментальні особливості Волинського суспільства, які відіграли важливу роль у процесах інституалізації релігійно-церковного комплексу.

Інституціональний підхід до дослідження релігії набув значного поширення в соціології. Ця традиція йде ще від Е. Дюркгайма. Чималу увагу інституціональним аспектам релігії приділяли М. Вебер, Р. Белла, Дж. Інгер. У цьому контексті важливими постають праці таких дослідників, як М. Бабій, Г. Беккер, Б. Джонсон, П. Бергер, Т. Лукман, Р. Старк, М. Мчедлов, П. Яроцький, К. Елбакян, В. Бачинін.

У другому розділі **«Специфіка релігійної політики Радянської держави та її втілення у Волинському регіоні»** здійснено комплексний аналіз релігійно-церковного комплексу у площині суспільних трансформацій Волинського регіону тоталітарного періоду.

У підрозділі **2.1 «Радянська модель державно-церковних відносин: специфіка реалізації у Волинському регіоні»** аналізуються основні методи впливу на релігію та її агентів (насамперед релігійних інституцій) партійно-державної політики, в якій чітко простежується, з одного боку, підпорядкування ідеологічно-партійним програмам КПРС, а з іншого – заходи, спрямовані на приховування перед світовою громадськістю комуністичного наступу на релігію та Церкву.

Цей формат обґрунтовувався насамперед ідеологічною концепцією. На практиці вищеозначений дискурс у Волинському регіоні впроваджувався через реалізацію системи державно-церковних відносин. Попри «коливання» у церковній політиці протягом усієї історії тоталітарної держави, завдання ізоляції Церкви від суспільства залишалась офіційною світоглядною парадигмою та одним з основоположних задач державної політики у релігійній сфері, яка впроваджувалась завдяки використанню широкого спектра методів та засобів. Це надавало векторної спрямованості інституційним змінам, що вимушено відбувалися у релігійно-церковному комплексі досліджуваного нами культурно-історичного ландшафту, визначаючи ендогенні детермінанти інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу.

Специфіка радянської релігійної політики мала певну циклічність, що у Волинському регіоні виявилася через наступну етапність. 1) Період першої радянської Волинського регіону, що характеризується намаганням абсорбувати західноукраїнські території, а відтак і Волинський регіон до радянського політичного конструкту. 2) Окупація України, а відтак і Волинського регіону, німецькою владою,

що спричинила істотні трансформації релігійно-церковного комплексу. Це пов'язано, по-перше, з тим, що тактика «релігійної свободи» Другої світової війни викликала соціальну ейфорію серед населення Волинського регіону. По-друге, розруха, страждання, втрата рідних і близьких поставили перед населенням регіону низку екзистенційних запитів, відповіді на які могла дати лише релігія. 3) 1943/1944–1954 рр. Створюється система державного регулювання релігійно-церковного комплексу, яка функціонувала до кінця 1980-х років. 4) 1953/54–1957/58 рр. Після приходу до влади М. Хрущова так звана «лібералізація» церковного життя була розкритикована. Цей період називають перехідним етапом, зміни релігійної політики сталінського «офіційного російського патріотизму» на хрущовський «ортодоксальний марксистський інтернаціоналізм». 5) 1957/1958–1965 рр. – період, коли вище партійне і державне керівництво через систему економічних, ідеологічних, організаційних заходів (фактичне повернення до найодіозніших форм і методів антирелігійної боротьби) намагалося нейтралізувати вплив релігійно-церковного комплексу Волинського регіону. 6) 1965–1980-ті рр. – період орієнтаційної кризи (В. Єленський) в радянській релігійній політиці. У цей час діяльність релігійних інституцій піддається суворому контролю з боку державних органів, проте режим відмовляється від «хрущовської» форсованої ліквідації інституційної релігії.

У підрозділі **2.2 «Вплив секуляризаційних процесів на релігійно-церковний комплекс Волинського регіону»** розглянуто перш за все причини послаблення впливу релігії, що виражалось у зміні її місця у суспільстві, відчуженні церковної власності на користь держави, у звільненні від сакрального санкціонування державно-правових відносин, вилученні освітньої складової з діяльності релігійних організацій.

Змістовна характеристика дає підстави стверджувати, що з встановленням радянської влади на території Волинського регіону істотно звужувались сфери, де донедавна релігія та її агенти відігравали роль суспільного регулятора. З цієї позиції секуляризація поставала як наслідок втрати релігією регулятивної функції у суспільстві, а відтак і своєї соціальної значимості. Натомість релігія мала перейти у сферу приватних інтересів, залишивши при цьому публічну сферу. Де-юре це було так, хоча де-факто поняття приватної сфери у радянському соціумі було обмежено прагненням режиму встановити контроль над буттям своїх громадян, стерти, хоча й хитку, проте демаркаційну лінію між приватним і публічним, що позбавляло громадян радянської держави привілею оберігати, а часто-густо і обирати можливість жити у «своєму приватному просторі».

Попри церелігійний фактор продовжував відігравати важливу роль у світському суспільстві, а релігійні інституції постали обов'язковим елементом радянського суспільства. Важливим аспектом секуляризаційної моделі, що реалізувалася у межах радянського модерністського проекту, стало використання потенціалу релігійних об'єднань у зовнішній політиці з метою розширення міжнародних зв'язків та зміцнення авторитету радянської держави. Це відбувалось за умов ідеологічної, адміністративної, організаційної діяльності комуністичної партії й держави, спрямованої на обмеження діяльної складової релігійно-церковного комплексу.

На підставі компаративного аналізу джерел встановлено, що об'єктивна детермінованість секуляризації робить її потенційно можливою, проте перехід в

актуальний стан визначався у волинському суспільстві часів тоталітарного минулого насамперед суб'єктивним фактором. Зважаючи на це, саме йому належить визначальна роль у процесі позбавлення впливу релігії усіх сфер життя, суспільної та індивідуальної свідомості. Аналізуючи визначальність у радянському соціумі суб'єктивного фактору, варто наголосити, що під ним ми розуміємо цілеспрямовану, організовану діяльність комуністичної партії та радянської держави (ідеологічну, адміністративну, організаційну, виховну), спрямовану на формування науково-матеріалістичного світогляду соціалістичного суспільства. У цьому аспекті ми наголошуємо на специфіці секуляризації радянського суспільства, яка мала насильницький характер.

Радянський секуляризаційний проект передбачав також релігійну деідентифікацію (втрату релігійної ідентичності та пов'язаних з нею традицій). Оскільки «єдино правильна» суспільно-політична ідентичність була радянською, яка базувалася на прийнятті марксистсько-ленінської атеїстичної ідеології, несумісної з релігійним світоглядом. Відтак підлягали ретельній стерилізації компоненти релігійної ідентичності – віра в догми, знання Писання, релігійні переживання, здійснення обрядів і ритуалів.

Підрозділ 2.3. «Релігійні практики та об'єкти сакрального простору Волинського регіону в умовах антирелігійних заходів радянської держави» присвячено дослідженню місця у структурі релігійного комплексу – сукупності практичних дій і допоміжних засобів, за допомогою яких віруючі намагаються спілкуватися зі світом надприродного, встановити з ним контакт та впливати на нього. До релігійних практик ми зараховуємо всі види дій віруючих, пов'язані з їхніми релігійними уявленнями: обряди, ритуали, таїнства, богослужіння, пости, молитви тощо, а також використовувані при цьому об'єкти сакрального простору: святилища, храми, священні реліквії, вбрання священнослужителів. Усі сакральні об'єкти на Волині створювалися для того, щоб стати частиною конкретного сакрального простору регіону та поставали уособленням цього простору, були основними компонентами, які створювалися спеціально для його виникнення або заповнення.

Показано, що релігійні практики Волинського регіону зазнали трансформій під дією наступних факторів. Ідейно-теоретична основа та її обґрунтування – вони включали марксистсько-ленінські погляди на релігію, Церкву, атеїзм, програмні установки комуністичної партії з цих питань, постанови її керівних органів. Законодавчо-правова база – регулювала державно-церковні відносини, становище релігійних організацій в країні, визначала права віруючих та атеїстів. Інституціональна складова – всі ті структури, партійні, державні, суспільні органи та заклади, що займалися вирішенням «релігійного питання» в країні.

У третьому розділі **«Релігійні інституції Волинського регіону в умовах соціополітичних трансформацій тоталітарного періоду»** аналізуються інституціональні процеси конфесійного сегмента Волинського регіону

У **підрозділі 3.1. «Інституціональні трансформації у православ'ї тоталітарного періоду»** проводиться дослідження стану та тенденцій розвитку православ'я тоталітарного періоду.

На основі релігієзнавчого аналізу встановлено, що специфіка релігійного життя в досліджуваному нами регіоні зумовила перебудову структурної організації РПЦ, яку комуністична влада успішно використовувала для розповсюдження радянського впливу на підконтрольних територіях та перетворила на слухняний елемент своєї внутрішньої і зовнішньої політики. Але штучне юрисдикційне підпорядкування православних конфесій Західної України Московському патріархату спричинило розкол в українському православ'ї, який негативно позначився на подальшому розвитку православного руху в Україні та призвів до незворотних інституційних трансформацій.

Принципово нова суспільна атмосфера, яка склалась з початком Другої світової війни і регіоні, сприяла кардинальним змінам у сфері релігійного життя як у кількісному, так і в якісному вимірах. Відтак становлення релігійно-церковного комплексу досліджуваного регіону характеризувалося, з одного боку, динамікою зростання кількості насамперед православних громад, а з іншого – напластуванням старих проблем та нових труднощів у середовищі православних конфесій. У визначальних суспільних координатах під дією релігійно-церковних чинників – ієрархів, кліру, віруючої спільноти, церковно-конфесійних структур та їхніх елементів – склався деструктивний, конфліктний характер відносин між православними конфесіями Волинського регіону. Встановлено, що Волинсько-Ровенська єпархія за кількістю парафій стала однією з найбільших у Радянському Союзі. Першочерговим завданням для тогочасних ієрархів Волинсько-Ровенської єпархії було «позбавлення» від будь-яких проявів національного у Православній церкві. На інституціональні процеси релігійно-церковного комплексу впливали також спроби зайняти певну соціальну нішу у соціалістичному суспільстві та утримання привабливості Церкви, що змусило православних богословів модернізувати бачення релігійних ідей.

У дослідженні на основі релігієзнавчого аналізу тенденцій розвитку православ'я Волинського регіону тоталітарної доби встановлено, що релігійне життя православних Волинсько-Ровенської єпархії формувала еклезіальна спадщина території та офіційна релігійна політика. Їхнє поєднання стало причиною серйозних викликів, які постали перед Українським Екзархатом та Московською Патріархією; у цілому протягом усієї тоталітарної доби радянська влада намагалася використати вплив Православної церкви в регіоні для вкорінення свого впливу та інструменталізувати авторитет Церкви у своїх цілях.

У *підрозділі 3.2. «Тенденції розвитку пізньопротестантських громад Волині у другій половині ХХ століття»* показано, що особливість українського протестантизму зазначеного періоду полягала в тому, що протестантське обличчя Волинського регіону визначали радикальні течії, котрі вийшли з церковно-опозиційної традиції. В силу історичних і соціальних причин віросповідні доктрини, культова практика, місіонерська діяльність протестантських спільнот пристосувались до місцевих умов Волинського регіону.

Важливим висновком досліджень є те, що баптисти, п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови, «євангелики» протягом радянського періоду сформувалися як корпорації, базовані на фіксованому членстві, суворій дисципліні, позначені

психологією винятковості; з дієвим контролем громади над усіма сферами життєдіяльності віруючих, критичною дистанцією щодо «світу», наявністю яскраво виражених ознак групової самосвідомості й пам'яті, спрямованістю на активну місіонерську працю.

На основі релігієзнавчого аналізу встановлено, що на інституціональні процеси у релігійних громадах пізніх протестантів впливали наступні чинники. По-перше, спрямування на цілковиту ліквідацію окремих релігійних напрямів, найбільш численними серед яких були адвентисти сьомого дня та свідки Єгови. По-друге, об'єднання євангельських християн з баптистами та асиміляція п'ятидесятництва у новому союзі. На нашу думку, така акцентуація була особливо небезпечна для віруючих-п'ятидесятників Волинського регіону, адже саме на території цього історико-культурного ландшафту склалися сприятливі умови для розвитку та поширення п'ятидесятницького руху. Це втручання істотно трансформувало функціонування цього віросповідного напрямку та полегшило контроль над віруючими і розширювало можливість маніпулювання ними. По-третє, як наслідок хрущовської «відлиги» виникає релігійне дисидентство. Головною метою цього релігійного руху було відновлення релігійної свободи, припинення переслідування людей за релігійними переконаннями. Проте, цей рух мав яскравий політичний підтекст: небажання миритися із несправедливим відношенням до віруючих у суспільстві, намагання втручатися у межі їх особистих духовних шукань. Власне у Волинському регіоні релігійні дисиденти породили певну соціокультурну спільноту. На основі аналізу проведених досліджень, з'ясовано, що протестантські дисиденти, маючи досвід підпільної діяльності, здебільшого акцентували увагу на «просвітницькому» дисидентстві – поширювалася література релігійного змісту (листівки, брошури, журнали, що друкувалися в нелегальних типографіях, а також розповсюджувалися такі, які надходили із-за кордону), займалися забороненими офіційною владою формами служіння: організовувалися драматичні групи, хорові колективи, оркестри. Проте магістральною лінією у діяльності дисидентів-протестантів був супротив зняттю з реєстрації молитовних будинків або прохання про реєстрацію релігійних громад.

Встановлено, що наслідком втручання радянської влади у інституалізаційні процеси протестантів Волинського регіону постало функціонування релігійного підпілля, яке за різноманітністю та кількістю віруючих не поступалося легальним осередкам. Воно об'єднувало частину євангельських християн-баптистів та п'ятидесятників, адвентистів і свідків Єгови. Про конкретний кількісний склад таких громад говорити важко, зважаючи на їхній нелегальний статус і бажання приховати будь-яку інформацію про себе від місцевих органів влади. Зрештою, у цьому процесі небажання реєструвати такі громади не лише диктувалося офіційною владою, але й самі релігійні лідери розглядали цю процедуру як акт втручання держави у внутрішньоцерковні справи, що оцінювався віруючими як відхід від чистоти віри. Обмежуючи таким чином можливості для соціальної активності, регламентуючи спільнотний устрій життя, змушуючи до «підпільної діяльності» віруючих, партійні функціонери прагнули зруйнувати цей устрій меноритарних церков.

Показано, що головною причиною функціонування релігійного підпілля стало блокування офіційною владою можливості відтворення власної релігійної традиції. Фактично, глибокі релігійні переконання більшості віруючих-протестантів неможливо було викоринити ні насильницьким шляхом (репресії), ні ідеологічним (образ «ворога-сектанта»), ні адміністративно-організаційним (функціонування у межах дозволеного легального релігійного союзу з впровадженням все більших обмежень з релігійної діяльності).

Доведено, що протестанти (баптисти, адвентисти, п'ятидесятники, свідки Єгови) намагалися сформувати/сформували власну субкультуру. Остання представляла собою соціальний простір, у якому члени протестантської субкультури жили замкнуто, відокремлено, намагалися працювати разом з однодумцями. Це була своєрідна «втеча від суспільства». Подеколи це і була єдино можлива реакція на безвихідь. В організаційному плані пізньопротестантські громади ґрунтувалися на принципі членства, якого суворо дотримувалися. Прийом нових adeptів у громадах суворо регламентувався статутом.

Показано, що у суспільстві створювався за допомогою атеїстичної пропаганди негативний міф про «сектантів», особливо їхніх лідерів. Зокрема, це яскраво виявлялось у Волинському регіоні у шквалі антирелігійних публікацій у місцевих ЗМІ, лекціях, виставках, публіцистичних брошурах. У цих публікаціях підкреслювався фанатизм віруючих, який часто-густо призводив як до фізичних, так і психічних хвороб. Таким чином, сприйняття протестантів, особливо п'ятидесятників, міфологолізувалося і вони ставали «іншими», джерелом загрози і хаосу.

Підрозділ 3.3. «Тенденції розвитку католицизму Волинського регіону тоталітарного періоду» присвячено особливостям регіональних релігійно-інституційних трансформацій у католицизмі.

Встановлено, що однією із важливих проблем інституційного розвитку Римокатолицької Церкви був дозвіл її духовенству з Ватикану щодо відхилення від канонічних правил. Відтак було скорочено майже наполовину літургію, спрощено деякі релігійні обряди (освячення житлових будинків, колодязів, пасок), а за відсутності священнослужителя віруючі могли здійснювати їх самі, використовуючи освячену ксьондзом воду. Священики могли вінчати осіб різного віросповідання, спілкуватися з віруючими їхньою рідною мовою під час сповіді, хрещення та вінчання. Запроваджувалися й інші зміни задля порятунку РКЦ в Україні. Влада, стурбована такою живучістю культу, намагалася обмежити кількість ксьондзів, дискредитувати їх в очах віруючих. Діяльність католиків на території Волинського краю, виражалась у намаганні відновити власну структуру, веденні місійної діяльності та збереженні впливу на паству.

У четвертому розділі **«Стан, тенденції і перспективи розвитку релігійно-церковного комплексу в кінці ХХ – початку ХХІ ст.»** розглянуто сутність конфесійно-інституційних трансформацій та перспективи конфесійного буття Волинського регіону.

У підрозділі 4.1. **«Вплив релігійної ситуації на інституалізаційні процеси релігійно-церковного комплексу Волинського регіону»** досліджуються

переосмислення інституціональних процесів (безперервної послідовної зміни наступних один за одним моментів розвитку релігійно-церковного комплексу), що опредмечуються для вивчення, прогнозування і управління через релігійну ситуацію. Під останньою розуміємо різноманіття релігійних процесів у взаємозв'язку між собою та соціальним середовищем. Маємо на увазі комплексне, системне утворення, локалізоване і водночас фіксоване в просторі та часі на певному/конкретному об'єкті (у даному випадку території Волинського регіону).

Наприкінці 1980-х років у зв'язку з низкою демократичних, а відтак і світоглядних трансформацій волиняни в пошуках нової ідентичності звернулись до своїх витоків, насамперед релігійних. Адже збереження у тоталітарний період серед значної частини населення Волинського регіону латентної релігійності або належності до релігійного підпілля та, зрештою відчуття духовного вакууму, внаслідок нівелювання попередніх світоглядних орієнтирів спричинили релігійне піднесення. Проте суперечливість та неоднозначність релігійного буття радянського періоду сприяли формуванню суперреливної сучасної релігійної ситуації в регіоні. Від початку 1990-х років релігійні інституції у Волинському регіоні відновлюють свої попередні соціальні ролі та стають активними суб'єктами соціокультурного буття.

Встановлено, що тенденції трансформації релігійної сфери є іманентними для сучасного соціорелігійного середовища Волинського регіону. Такі процеси активізують загальноцивілізаційні трансформації – перехід до нової соціокультурної реальності (постмодерне, інформаційне, постіндустріальне суспільство), процеси світової глобалізації; наслідки науково-технічного прогресу, криза європейської цивілізації, процеси плюралізації внаслідок поєднання секуляризації та розвитку до постсекулярного стану. Показано, що хоча плюралізм, релятивізм та фрагментація культурного життя створюють якісно нові умови для переформатування релігійного простору, проте самі по собі кардинально не змінюють його. Віруючі все більше намагаються не лише реагувати на суспільні виклики, а твори соціальну реальність для себе та всієї нації.

У підрозділі **4.2. «Конфесійний розвиток Волинського регіону»** на основі релігієзнавчого аналізу встановлено, що суспільні трансформації, що відбуваються сьогодні в Україні, супроводжуються інтенсивним розвитком релігійних конфесій, з-поміж яких у Волинському регіоні першість утримують християнські – православні (Українська Православна Церква (Московський Патріархат), Українська Православна Церква Київського Патріархату, Українська Автокефальна Православна Церква), протестантські (баптисти, п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови та інші), католицькі (Римо-Католицька Церква, Українська Греко-Католицька Церква).

Констатуємо, що жодна із конфесій, незважаючи на активні заходи пропаганди, достатню фінансову підтримку, не може претендувати на абсолютне духовне лідерство. На тлі кризи ідентичності, що охопила значну частину волинського соціуму, однією із провідних форм ідентичностей стало традиційне православ'я, що є домінуючим сегментом релігійного простору регіону. На тенденції розвитку православних церков Волинського регіону вагомий вплив має історичний контекст. Під дією цього фактору православних регіону можемо диференціювати на прихильників модерністського чи традиціоналістського проектів розвитку релігійних

інституцій. Така бінарність сприяє релігійній конфліктності у Волинському регіоні та ідентифікаційній невизначеності значного числа віруючих, які не бажають бути причетними до конфлікту. На підставі емпіричного матеріалу доведено деструктивний вплив православного фундаменталізму на соціорелігійні процеси у регіоні. Аналіз риторики православних фундаменталістів підтверджує, що у суспільній думці ці кола, презентуючи себе «поборниками благочестя», демонструють безкомпромісний антиекumenізм, що блокує всі форми релігійного діалогу.

Впродовж останніх років позиції церков у міжправославному конфлікті продовжується практика унеможливлення їхнього діалогу, тривають суперечки щодо шляхів набуття автокефалії. Тут проявляється складність релігійного феномена, суперечливість його функцій, адже, з одного боку, в рамках православ'я відбувається соціальна інтеграція, об'єднання індивідів, з іншого – православ'я виконує дезінтегруючу роль. Практика засвідчує, що сторони, індіферентно налаштовані одна до одної, після невдалого, перерваного або непродуктивного діалогу здатні змінювати від толерантного до полярно–негативного ставлення.

Аналіз тенденцій розвитку пізньопротестантських конфесій у соціокультурному просторі Волинського регіону визначається необхідністю осмислення найбільш значних змін, що сьогодні відбуваються у релігійному ландшафті досліджуваного нами історико-культурного регіону. Ці зрушення свідчать про можливість переорієнтації цього краю у бік протестантизму, який розвивається у межах декількох течій та рухів: баптистів, адвентистів, п'ятидесятників, свідків Єгови тощо. Хоча дискусійним залишається питання, наскільки у сучасних умовах можна говорити про протестантів як цілісний образ соціальної спільноти. Проте незважаючи на розрізненість, всі ці конфесії представляють певний простір, мають схожі погляди на суспільно-політичний розвиток, соціальне служіння, місце і роль вірян у різних сферах суспільного буття. До того ж, що є досить значимим, на нашу думку, всіх протестантів об'єднує колишній статус переслідуваної релігійної меншості радянського періоду.

Встановлено, що реалії кінця ХХ – початку ХХІ століття, перетворюють українських протестантів у дієвих суб'єктів соціорелігійного буття. Відтак сучасні протестанти в Україні у цілому та Волині зокрема намагаються сформувати потужну субкультуру, складниками якої є досвід вільної конкуренції, ділова хватка, акцент на індивідуальній ініціативі та передбачає діяльність у суспільстві. Таким чином, будучи традиційним елементом духовного життя волинського суспільства, українські протестанти уже не позиціонують себе відчуженою від решти суспільства групою, яка всіма силами прагне зберегти свої потенції навіть ціною ізоляції від інших членів суспільства. На підставі емпіричних даних зазначимо, що характерною особливістю церков означених конфесій є відкритість до співпраці з різними суспільними інститутами, лояльність в оцінці виконання віруючими релігійних обрядів і правил. У цілому, найбільш інтенсивно кількісно зростають ті конфесії, які характеризуються більшим демократизмом внутріцерковного влаштування і є менш консервативними. Зрештою, пізньопротестантські церкви на Волині створюють своє сучасне світобачення щодо ролі релігії в секулярному, глобалізованому світі, надаючи

пріоритетного значення громадянському суспільству, позаконфесійному облаштуванню українського суспільства. Усі пізньопротестантські церкви на Волині мають спільний погляд щодо ролі релігійного фактора в політичному й духовному житті суспільства та реалізації принципів свободи совісті.

Наголошено, що такі тенденції й зумовлюють внутрішні кризи, які притаманні всім течіям пізнього протестантизму. Адже виникають певні непорозуміння між традиціоналістами і консерваторами, які цінують у пастирській роботі не стільки освіту та культурний рівень, скільки життєвий і духовний досвід та протестантами «нового типу», які завершили навчання в богословських (одночасно і у світських) навчальних закладах. Саме останні складають покоління пасторів «нової формації».

У підрозділі 4.3 **«Перспективи конфесійного буття Волинського регіону»** встановлено, що кардинальні трансформації українського суспільства ХХ–ХХІ ст. ознаменували зміни і в релігійній сфері Волинського регіону. У цьому регіоні формується власна регіональна релігійна, духовна культурна традиція. Вона, безумовно, має християнське забарвлення, проте в умовах глобалізації та постмодерну, релігійної свободи та плюралізації релігійного життя набуває якісно нової специфіки.

Сучасні реалії засвідчують, що релігія і Церква для населення цього регіону залишається/залишатиметься вагомою складовою способом його буттєвості. Причому регіональна конфесійна модель є системою різних релігійних об'єднань, в якій хоча і домінує православ'я, проте протестантизм демонструє стійку та стабільну тенденцію активного росту. Ці конфесії демонструють свою здатність швидко адаптовуватися до місцевих умов та соціальних потреб суспільства (особливо це характерно для п'ятидесятників, адже Волинський регіон нараховує третину усіх п'ятидесятників України), не втрачаючи при цьому своїх іманентних ознак. Успішний розвиток протестантизму у регіоні забезпечується динамічними формами місіонерської, інформаційної, соціальної, підприємницької діяльності. Хоча, актуальними проблемами в регіоні є відсутність стійкого діалогу між представниками православних конфесій та політизація релігійного життя. Остання тенденція є особливо небезпечною, оскільки посилює конфліктогенний потенціал міжконфесійних відносин.

У п'ятому розділі **«Спосіб життя віруючого та священика як складова релігійно-церковного комплексу Волинського регіону»** аналізується роль священнослужителів та віруючих у релігійно-церковному комплексі досліджуваного історико-культурного ландшафту.

У підрозділі 5.1 **«Віруючий в умовах інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу Волинського регіону»** показано, що головним суб'єктом релігійно-церковного комплексу є віруючий як особистість, складні трансформації ідентичності якого перебувають в центрі уваги релігієзнавчих досліджень.

Радянська соціалістична система передбачала відсутність такого явища, як релігія і Церква, і, відповідно, – віруючих. Тому протягом усього існування радянської влади велася боротьба з релігією та її носіями. Таким чином, для території з релігійним устроєм, яким був Волинський регіон, почалися складні та неоднозначні

процеси формування якісно іншого соціокультурного простору, ядром якого поставали нові культурні цінності. Продуктом таких процесів було виникнення радянської спільноти людей. Почались інверсійні процеси в суспільній свідомості, які передбачали докорінну зміну аксіологічних пріоритетів у тогочасному волинському суспільстві. Для простого робітника чи селянина (каркас, який був рушійною силою нової дійсності) пропаговане майбутнє ототожнювалося із тими ціннісними орієнтирами, взірцями і стереотипами поведінки, які вписувалися у нову дійсність. Остання поставала шляхом уніфікації культурного рівня, усунення культурних розбіжностей і спрощення культурної ситуації. Як наслідок, відповідність масової свідомості базовим особливостям суспільної організації забезпечували внутрішню стійкість системи.

Відтак у соціальному конструюванні дійсності необхідно і життєво важливо поставало для радянської системи закріпити масові уявлення про «свого» і «чужого». Причому демаркаційні лінії були проведені досить чітко і без вагань роль «чужого» покладалася насамперед на віруючих.

Теперішні умови життя віруючих зумовлюють переоцінку цінностей, переосмислення на біблійних основах всіх сфер життя – від політики та економіки до питань виховання та зовнішнього вигляду. Як наслідок «християнізації» цих сфер, віруючий може вільно брати участь у житті цього світу. Проте, безумовно, в силу конфесійних та особистісних особливостей широта цих сфер для кожної релігійної спільноти має свою специфіку.

У *підрозділі 5.2 «Волинське священство у контексті інституціоналізаційних трансформацій релігійно–церковного комплексу»* показано, що опинившись у нових соціокультурних реаліях, духовенство змушене адаптувати свої поведінкові практики, стратегії, стиль життя до тогочасних реалій. Використовуючи потенціал державно–управлінських структур та суспільних організацій, влада ціленаправлено здійснювала комплекс заходів, спрямованих на маргіналізацію релігійних служителів та організаторів духовного життя. Паралельно зусилля влади завжди були спрямовані на мінімізацію влади священнослужителів у релігійних общинах, а також зменшення пастирського зв'язку між релігійними общинами та церковним керівництвом. Так, у протестантизмі заборонялися виїзди протестантських пасторів/проповідників і спільні богослужіння представниками різних релігійних общин. У православ'ї заборонялось фінансово–адміністративне втручання духовного очільника («Положення про управління РПЦ»). Влада вкрай негативно ставилася до проведення соборів, з'їздів, форумів. Нині ж соціальний образ священнослужителя поєднує фізичні, духовні та професійні якості, він проявляє себе як представник релігійної громади, і як активний член соціуму та суспільного життя. Релігійне лідерство стає харизматичним за своїми проявами та громадянським служінням за типом своєї відповідальності, особливо у капеланській та волонтерській сферах.

ВИСНОВКИ

Здійснений у дисертаційній роботі філософсько-релігієзнавчий аналіз інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу Волинського

регіону в умовах суспільно-політичних трансформацій від початку Другої світової війни до сучасності дає підстави для таких узагальнень та висновків:

1. Релігійно-церковний комплекс Волинського регіону є складним феноменом, релігієзнавчий аналіз якого неможливий без розуміння його як системної сукупності організаційно-структурованих церковних і релігійних інституцій, що має іманентну лише визначеному історико-культурному ландшафту релігійну специфіку.

2. На підставі комплексного релігієзнавчо-філософського аналізу доведено, що секуляризаційні процеси у Волинському регіоні поставали, з одного боку, як «насильницькі», а з іншого – і природним процесом, що відбувався паралельно і в інших європейських країнах. Звісно, паралелі, з одного боку, очевидні, а з іншого – очевидним є радикальний, насильницький, ідеологічно–запрограмований характер цих заходів. Утім, якими б радикальними не були зміни, принесені у Волинський регіон радянською владою, місцеве населення, здебільшого сільське, залишалося у переважній більшості прив'язаним до традиційних обрядів народного благочестя, які сприймалися насамперед як обов'язок, який необхідно виконати. Тому радянський секуляризаційний проект, що намагалися втілити насильницьким шляхом у Волинському регіоні, ґрунтувався на ідеології, в якій світське було рівнозначне антирелігійному. І «амбітна програма секуляризації» у своїй основі не була закономірним соціальним процесом, а мала форму державної політики та передбачала ідеологічну, адміністративну, виховну, організаційну діяльність комуністичної партії та державних органів, спрямованих на атеїзацію суспільства.

3. На основі комплексного аналізу інституціональних процесів у релігійно-церковному комплексі Волинського регіону тоталітарного періоду встановлено, що релігійні інституції були поставлені перед необхідністю визначення місця у радянському соціокультурному просторі. Наслідком впливу політичного чинника на релігійно-церковний комплекс було його обмеження релігійної та позарелігійної діяльності, відведення релігійним інституціям маргінального статусу у суспільстві. Показано, що механізми і засади церковної політики Радянської держави передбачали надання привілейованого статусу одній із Церков – Руській православній церкві, єпархія якої стала знаряддям владного свавілля. Хоча цей чинник сприяв збереженню інституційної мережі православ'я у регіоні. Доведено, що, общинам пізніх протестантів вдалося зберегти неформальний, по-справжньому общинний уклад життя. Офіційно насаджувані ціннісні настанови були «чужими і неприйнятними» для протестантського середовища. Це сприяло формуванню у пізньопротестантських спільнотах захисних соціально–психологічних та соціокультурних механізмів і специфічної субкультури, яка мала головну мету – виживання і самозбереження.

4. Результативність антирелігійних практик радянської держави та її втілення у Волинському регіоні у низці випадків залишається дискусійним, і проаналізувати його у дихотомічних координатах позитив-негатив досить важко. Адже, з одного боку, ми не можемо резюмувати, що вони жодним чином не вплинули на функціонування релігійно-церковного комплексу, а з іншого – їхній підсумок був не такий, який від нього очікували, а тому поставлена мета не була досягнена. Звісно, упровадження антирелігійних заходів стало ефективним/дієвим інструментом у протистоянні світської ідеології релігійній та призвело до істотного скорочення

об'єктів сакрального простору, модифікації/заборони низки релігійних практик, які мали як індивідуальне, так і суспільне значення. Таким чином, співвідношення релігійної та світської (у низці випадків) символічних систем, їхнє протиставлення не лише були раціональним «витісненням», але й привели до створення адаптованих конструкцій; як результат – поява великої кількості різних змішаних, проміжних форм збереження релігійності та її трансформації, що актуальними залишаються і нині у Волинському регіоні.

5. На основі релігієзнавчого аналізу встановлено, що у сучасному Волинському регіоні простежуються історично успадковані тенденції модернізаційного та традиціоналістського концептів розвитку релігійно-церковного комплексу. Такі процеси сприяють загальній невизначеності щодо власної ідентичності волинян.

6. На основі комплексного аналізу показано перспективи релігійного буття Волинського регіону, що виявляються у наступному. По–перше, релігійна сфера не може залишатися осторонь від глобальних процесів сучасного світу. По–друге, діяльність релігійних організацій Волинського регіону відбувається/відбудеться в певному полі політичних інтересів. По–третє, тривають процеси збільшення серед волинян тих, хто називає себе просто християнами. По–четверте, ми можемо і говорити про те, що одним із головних трендів розвитку релігійності на Волині (як і в Україні) стає так звана релігійна конверсія, в результаті якої індивід втрачає традиційний конфесійний статус і набуває нових релігійних і квазірелігійних ідентифікацій. По–п'яте, іншим фактом, вартим уваги, є те, що саме православна релігійність нині часто має декларативний характер. Православних віруючих, які знають віроповчальні істини, повністю виконують релігійні практики (здійснення молитви, участь у богослужінні, причастя, сповідь), як показують наші спостереження, є не так багато. З одного боку, релігійну поведінку православного–віруючого Волині активізує психологічний клімат, коли «церковність» набуває рис соціально легітимізованої й заохочуваної поведінки людини. З іншого – сучасний православний віруючий (причому таких є більшість у кількісному відношенні) не докладає жодних зусиль для регулярного відвідування храму, молитви, погано знає церковне учення. По–шосте, тенденцією релігійного розвитку кінця ХХ – початку ХХІ століття є активізація протестантських течій у Волинському регіоні та, відповідно, збільшення кількості віруючих–протестантів. Зрештою, це дає підстави говорити про протестантизацію Волинського регіону. Ми вважаємо, що ця тенденція у найближче десятиліття буде домінантною. По–сьоме, і надалі найпроблемнішою точкою у міжконфесійних стосунках залишаються/залишатимуться міжправославні. Адже міжправославний конфлікт у Волинському регіоні, мало схожий на традиційні релігійні конфлікти, що відбуваються за усталеними моделями і в своїй основі є міжінституційними конфліктами. Ситуація у міжправославних відносинах України в цілому та Волинського регіону зокрема продиктована наявним конфліктом ідентичностей. В аспекті нинішніх реалій та зважаючи на історичний контекст, ідентичність православних і надалі різко поляризуватиметься.

7. Волинський регіон як релігійний характеризується власними специфічними рисами, серед яких головні такі: висока релігійність населення;

поліконфесійність; складність, динамічність, мозаїчність конфесійної структури; регіональна етнокультурна традиція. Також для історичної Волині властивим стало протистояння народного, відкритого до суспільства типу релігійності, що знайшло своє вираження у широкому розповсюдженні громад УАПЦ та фундаменталістичного типу церковності, представленого «почаївським феноменом». Між цими двома полюсами був широкий широкий спектр релігійних офіційних та неофіційних течій, чия ідентичність значно змінювалося протягом всього ХХ століття. Наслідком інституціональних трансформацій релігійно–церковного комплексу Волинського регіону стало конфесійне багатоманіття, що сформувалося за рахунок виходу з підпілля чи відновлення діяльності низки конфесій, які раніше не мали офіційного визнання; дезінтеграційних процесів, що мають місце в сучасному православному середовищі; за рахунок активної місіонерської діяльності зарубіжних релігійних центрів, а також поширення релігійних новоутворень вітчизняного походження. Аналіз інституціональних трансформацій релігійно–церковного комплексу в регіоні прогнозує, що на сучасному етапі релігійні інституції стають дієвими учасниками суспільних процесів, активно, хоча і не без труднощів внутрішнього розвитку, долучаються до соціокультурних процесів. Вважаємо, що в найближчому майбутньому за кількісними показниками інституційної мережі жодна з діючих конфесій Волинського регіону не буде зберігати абсолютну перевагу. Водночас спостерігатиметься достатній вплив історичних церков, однак буде простежуватися невідповідність їх релігійної практики запитам «нового віруючого». Тому навіть будучи вірянином певної конфесії, сучасна людина перебуває і буде перебувати у стані духовних пошуків, вагаючись, змінює і здатна змінити свою конфесійну і подеколи релігійну належність.

8. Доведено, що священнослужителі та віруючі у тоталітарному суспільстві були зараховані до соціальної периферії, поставали втіленням соціальної аномалії, значною мірою були перетворені на маргінальний соціальний прошарок, якому відводились чіткі демаркаційні кордони «церковної резервації». Безумовно, що така політика психологічно травмувала духовенство пострадянського періоду, а історична пам'ять про неї негативно вплинула на ідентичність священнослужителів на початках незалежності, оскільки вони відчували себе переважно як ті, хто задовільняє потребу віруючих в релігійних культових діях. Нині ж еталонний образ священника поєднує фізичні (сила і витривалість), духовні (смирення, терпіння, готовність до страждання, любов) та професійні якості, він проявляє себе і як представник релігійної громади, і як активний член соціуму та суспільного життя. Відбувається формування лідерського типу ідентичності як керівників громад, так і рядових вірних, які не просто відповідають на виклики часу, а пропонують суспільству власний порядок денний.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Панчук І. І. Релігійно-церковний комплекс Волинського регіону. – Рівне.: в-ець О. Зень, 2017. – 456 с.

Статті у наукових фахових виданнях:

2. Булига І. І. Протестантські конфесії в системі державно-церковних відносин на Волині (1944-1945 рр) / І. І. Булига // Релігія та соціум. Часопис. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2012. – С. 31–37.
3. Булига І. І. Релігійна толерантність як імператив сучасності / І. І. Булига // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». – Вип. 66. – Київ, 2012. – С. 520–525.
4. Булига І. І. Християнство Волині перед викликами постмодерну / І. І. Булига // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 23–27.
5. Булига І. І. Булига І. І. Релігія і політика: практика взаємодії у сучасній Україні / І. Булига // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Вип. 66. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 3–7.
6. Булига І. Християнські конфесії Волині перед викликами постмодерну / І. Булига / І. Булига // Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку / За ред. В. Д. Бондаренка та І. М. Мищака. – К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 254–263
7. Булига І. І. Роль християнських конфесій в політичних процесах сучасної України / І. І. Булига // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2014. – №1(8). – С. 145–149.
8. Булига І. І. Позаконфесійна релігійність в контексті соціокультурних процесів сучасної Волині / І. Булига // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – № 1–2 (13–14). – С. 145–150.
9. Булига І. І. Тенденції розвитку пізньопротестантських общин Волині у другій половині ХХ століття / І. Булига // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. – №1–2(817–18). – С. 75-80.
10. Булига І. І. Православно-католицькі відносини в контексті колективної пам'яті сучасного Волинського краю / І. І. Булига // Україна – Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття. Науковий збірник за ред. Л. Филипович і П. Яроцького – К. : УАР, 2015. – С. 328–331.
11. Булига І. І. Міжхристиянські відносини на Рівненщині в контексті викликів сучасності / І. І. Булига // Філософія і політологія в контексті сучасної культури : Науковий щорічник. – Дніпро : Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2016. – С. 17–24.
12. Булига І. І. Релігійне буття Волинського регіону: проблеми і перспективи // І. І. Булига // «Гілея». – Вип. 116 (1). – Київ, 2017. – С. 224–227.
13. Булига І. І. Тенденції розвитку п'ятидесятницьких конфесій Волинського регіону в кінці ХХ – початку ХХІ століття/ І. І. Булига // Філософія і політологія в контексті сучасної культури : Науковий щорічник. – Дніпро : Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2016. – С. 18–25.
14. Булига І. І. Тенденції розвитку конфесії Свідків Єгови у Волинському регіоні (1940–1980-ті роки) / І. І. Булига // Філософія і політологія в контексті сучасної

культури : Науковий щорічник. – Дніпро : Дніпропетровський національний університет імені Олеса Гончара, 2017. – Вип. 1(16). – С. 29–36.

15. Панчук (Булига) І. І. Специфіка втілення радянської моделі державно-церковних відносин у Волинському регіоні / Ірина Панчук (Булига) // Практична філософія. – 2017. – № 4 (№ 66). – С. 85–91
16. Панчук (Булига) І. І. Релігійні практики Волинського регіону в умовах антирелігійних заходів радянської держави / Ірина Панчук (Булига) // Практична філософія. – 2018. – № 1 (№ 67). – С. 192–200.
17. Булига І. І. Особливості секуляризації й атеїзації Волинського регіону в контексті радянського модерністського проекту / І. І. Булига // Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал. – Вип. 15, Одеса, 2017. – С. 23–26.

Статті в іноземних журналах:

18. Булыга И. И. Познепротестантские Конфессии В Социокультурном Пространстве Современного Волынского Региона / И. И. Булыга // AUTHORITY AND SOCIETY (History, Theory, Practice): Научный журнал. – № 3 (35). – 2015. – С. 50-60.
19. Булига І. І. Перспективи релігійного буття Волинського регіону / І. І. Булига // Молодий вчений. – 2016. – №12. – С. 73-76. – Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз: Scholar Google, OAJI, Cite Factor, Research Bible, Index Copernicus.
20. Булига І. І. Сучасний віруючий-протестант Волинського регіону: «від досвіду маргінальності до свідомої соціалізації» / І. І. Булига // Virtus : Scientific Journal / Editor-inChief M.A. Zhurba – № 10. – 2016. – С. 8-13. – Внесений до міжнародних наукометричних баз даних: Scientific Indexing Services (USA), Citefactor (USA), International Innovative Journal Impact Factor, міжнародний реєстр періодичних видань масової інформації International Standard Serial Number.
21. Булыга И. И. Новые тенденции развития пятидесятнического движения современного Волынского региона / И. И. Булыга // AUTHORITY AND SOCIETY (History, Theory, Practice): Научный журнал. – № 2 (42). – 2017. – С. 129-138.
22. Панчук (Булыга) И. Православие в религиозном пространстве Волынского региона тоталитарного периода / Ирина Панчук (Булыга) // Modern Science. – Prague. – 2018. – № 1. – С. 61–69.

Публікації в інших виданнях:

23. Булига І. І. Державно-конфесійні відносини в Україні: проблеми та перспективи / І. І. Булига // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Вип. 20. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 68-71.
24. Булига І. І. Особливості трансформації християнських конфесій в умовах воєнно-політичного конфлікту (на прикладі Волині часів Другої світової війни) / І. І. Булига // Панорама політологічних студій : науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2010. – Вип. 4. – С. 62-69.

- 25.Булига І. І. Конфесійні трансформації у контексті релігійної політики нацистської влади на Волині під час Другої світової війни / І. І. Булига // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 22. – Рівне : РДГУ, 2011. – С. 244-246.
- 26.Булига І. І. Православні конфесії в системі державно-церковних змін на Волині завершального періоду Другої світової війни // І. І. Булига // Слов'янський світ і Україна. Збірник на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постоловського. – Рівне : видавець О. Зень, 2011. – С. 167–174.
- 27.Булига І. І. Релігійно-церковне життя Волині у контексті політичних трансформацій (1939-1941 рр.) / І. І. Булига // Філософія. Педагогіка. Суспільство : збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2011. – Вип. 1. – С. 228–238
- 28.Булига І. І. Римо-католицька церква у 1939–1941 рр. на Волині: під репресивним тиском тоталітаризму / І. І. Булига // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. Вип. IV: Державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи / За заг. ред. О. Береговського (гол. ред), к. і. н. С. Побуцького, д. філос. н. С. Кияка, В. Дідуха та ін. – Галич; Івано-Франківськ; Київ, 2011. – С. 154-159.
- 29.Булига І. І. Українська Автокефальна Православна Церква та Автономна Православна Церква на Волині у 1941-1942 рр.: проблеми взаємовідносин / І. І. Булига // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 2011. – С. 166–174.
- 30.Булига І. І. Релігійна толерантність як вимога сучасності // І. І. Булига // III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року): зб. матеріалів / за заг. ред. Сауха П. Ю. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 103–105.
- 31.Булига І. І. Протестантські конфесії і державна влада на Волині (1944–1945 рр.) / І. І. Булига // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 23. – Рівне : РДГУ, 2012. – С. 244–246.
- 32.Булига І. І. Релігія і політика: фокус на сучасній Україні / Панорама політологічних студій : науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2011. – Вип. 5-6. – С. 162–167.
- 33.Булига І. І. Особливості функціонування православних конфесій Волині наприкінці Другої світової війни / І. І. Булига / Християнські та міжконфесійні взаємини: загальноєвропейський та український досвід – Галич, 2012 – С. 67–74.
- 34.Булига І. Релігійна толерантність в сучасному українському суспільстві / І. Булига // Аврамичні релігії в Україні: історія, етнокультурні взаємовпливи, міжконфесійні взаємини. Матеріали наукової конференції. – Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич». – Галич, 2013. – С. 127–133.

- 35.Булига І. І. Римо-Католицька Церква в системі державно-конфесійних відносин на Волині (1944-1945) / І. Булига // Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського Собору. Серія наукових збірників. – № 5. – К., 2013. – С. 204–211.
- 36.Булига І. І. Нові тенденції у формуванні релігійної ситуації сучасної Рівненщини: спроба релігієзнавчо-філософського аналізу / І. І. Булига //Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 24. – Рівне : РДГУ, 2013. – С.165–170.
- 37.Булига І. І. Християнські конфесії у соціокультурному просторі сучасної Волині / І. І. Булига // Аврамичні релігії в Україні: інкультураційні взаємовпливи та міжконфесійні взаємини. – Галич : «Давній Галич», 2014. – С. 281–288.
- 38.Булига І. І.Форми православної релігійності сучасної Волині: спроба типологізації / І. Булига // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 25. – Рівне : РДГУ, 2014. – С. 186–189.
- 39.Булига І. І. Віруючий у соціокультурному просторі Волинського регіону (40-80-ті рр. ХХ ст.) / І. І. Булига // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 26. – Рівне : РДГУ, 2015. –С. 243-245.
- 40.Булига І. І. InterOrthodox Relations in the Rivne Region in the Context of the Challenges of Modernity / І. І. Булига // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 27. – Рівне : РДГУ, 2016. – С. 256–260.
- 41.Булига І. І. Alternative religiosity in the context of religious development of Volhynia / І. І. Булига //Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 28. – Рівне : РДГУ, 2016. – С. 148–159.
- 42.Булига (Панчук) І. І. Християнські конфесії Волинського регіону в умовах трансформації сучасного українського суспільства / І. І. Булига (Панчук) / Релігійна свобода: релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань: наук. щорічник. – № 20. – 2017. – С. 82–84.

АНОТАЦІЯ

Панчук І. І. Інституціональні процеси в релігійно-церковному комплексі Волинського регіону в умовах суспільно-політичних трансформацій (1939 – початок ХХІ ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2018.

У дисертаційному дослідженні вперше здійснено філософсько-релігієзнавчий аналіз інституціональних трансформацій у релігійно-церковному комплексі Волинського регіону (до складу якого зараховуємо території Рівненської, Волинської, північну частину Тернопільської областей) як системній сукупності організаційно-структурованих церковних і релігійних інституцій у контексті суспільно-політичних

змін на інституціональному та особистісному рівнях. Визначено, що Волинський регіон має іманентну лише йому конфесійно-інституційну специфіку.

У ХХ столітті, починаючи з першої радянзації краю, релігійно-церковний комплекс досліджуваного історико-культурного ландшафту під впливом низки чинників (Друга світова війна, антирелігійні кампанії, «повернення» релігії у суспільне буття, ідентифікаційна криза у православ'ї, вплив постмодерної філософії тощо) зазнав незворотних інституційних трансформацій, що призвели до сьогочасних проблем функціонування релігійних інституцій. Визначено, що секуляризація у Волинському регіоні була основною складовою радянського модернізаційного проекту і впроваджувалась насильницькими, жорсткими методами (інституційним, адміністративним, правовим, психологічним) та прискореними, форсованими темпами. Через систему антирелігійних заходів тоталітарний режим намагався обмежити діяльну сферу релігійно-церковного комплексу. З'ясовано, що за таких обставин основні прояви унікальності індивідуального та універсального (що реалізується у релігійних переконаннях і практиках) відособились від визнаних державою релігійних інститутів і наблизились до неінституалізованого статусу, а відтак і набули більш ситуативних форм, перемістились в індивідуальний простір. Основним ініціативним суб'єктом цих процесів стали не лише священнослужителі, але й миряни. Запропонована модель, яка ґрунтується на концептуальному розгляді релігійно-церковного комплексу в усій багатоманітності його функціонування. З'ясовано, що на інституційні трансформації у православ'ї впливає наявність різних групових ідентифікацій – носіїв протидіючих тенденцій модернізації та традиціоналізації. Сучасні протестантські конфесії (баптисти, свідки Єгови) демонструють стабільну динаміку своєї присутності у регіоні. П'ятидесятницькі течії показують високу динаміку зростання й посилення своєї присутності в різних сферах суспільного буття Волинського регіону. Ідейна різноманітність і багатогранність спільнот і асоціацій християн віри євангельської афішує про якісно нові явища в українському євангельському русі та релігійному житті регіону, зважаючи на те, що Волинський регіон акумулює третину п'ятидесятників всієї України.

Ключові слова: релігійно-церковний комплекс, Волинський регіон, релігійні інституції, релігійна ідентичність, релігійна політика, секуляризація, конфесія.

АННОТАЦІЯ

Панчук И. И. Институциональные процессы в религиозно-церковном комплексе Волынского региона в условиях общественно-политических трансформаций (1939 - начало XXI в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2018.

В диссертационном исследовании впервые осуществлен философско-религиоведческий анализ институциональных трансформаций в религиозно-церковном комплексе Волынского региона (в состав которого относим территории Ровенской, Волынской, северную часть Тернопольской областей) как системной

совокупности организационно-структурированных церковных и религиозных институтов в контексте общественно-политических изменений на институциональном и личностном уровнях. Определено, что Волынский регион имеет имманентную только ему конфессионально-институциональную специфику.

В XX веке, начиная с первой советизации края, религиозно-церковный комплекс исследуемого историко-культурного ландшафта под влиянием ряда факторов (Вторая мировая война, антирелигиозные кампании, «возвращение» религии в общественное бытие, идентификационный кризис в православии, влияние постмодернистской философии и т.д.) подвергся необратимым институциональным трансформациям, которые привели к сегодняшним проблемам функционирования религиозных институтов. Определено, что секуляризация в Волынском регионе была основной составляющей советского модернизационного проекта и внедрялась насильственными, жесткими методами (институциональным, административным, правовым, психологическим) и ускоренными, форсированными темпами. Через систему антирелигиозных мер тоталитарный режим пытался ограничить деятельную сферу религиозно-церковного комплекса. Выяснено, что при таких обстоятельствах основные проявления уникальности индивидуального и универсального (что реализуется в религиозных убеждениях и практиках) обособились от признанных государством религиозных институтов и приблизились к неинституализованному статусу, а затем и приобрели более ситуативные формы, переместились в индивидуальное пространство. Основными инициативными субъектами этих процессов стали не только священнослужители, но и миряне. Предложена модель, основанная на концептуальном рассмотрении религиозно-церковного комплекса во всей многогранности его функционирования. Установлено, что ситуация постмодерна способствует противостоянию модернизационного и традиционалистского проектов развития религиозных институтов. Традиционалистские (консервативные) тенденции, унаследованные в исследуемом историко-культурном регионе в православии от идеологов черносотенного движения (один из крупнейших центров черносотенства в Российской империи в начале XX века находился в Почаевской лавре), хранились и развивались в среде православного сектантства, враждебно настроенного к любому государственному институту. Также консервативные тенденции, имеющиеся в некоторых протестантских конфессиях Волынского региона, считают себя наследниками нелегально действующих групп, которые в условиях тоталитарного режима постоянно преследовались, вызвавшие их склонность к «закрытого» типа общинности. Выяснено, что на институциональные трансформации в православии влияет наличие различных групповых идентификаций - носителей противодействующих тенденций модернизации и традиционализации. Современные протестантские конфессии (баптисты, свидетели Иеговы) демонстрируют стабильную динамику своего присутствия в регионе. Пятидесятнические течения показывают высокую динамику роста и усиления своего присутствия в различных сферах общественной жизни Волынского региона. Идейное разнообразие и многогранность общин и ассоциаций христиан веры евангельской афиширует о качественно новых явлениях в украинском евангельском движении и

религиозной жизни региона, несмотря на то, что Волинский регион аккумулирует треть пятидесятников всей Украине.

Ключевые слова: религиозно-церковный комплекс, Волинский регион, религиозные институты, религиозная идентичность, религиозная политика, секуляризация, конфессия.

SUMMARY

Panchuk I. I. The institutional processes in the religious-church complex of the Volyn region in the conditions of social and political transformations (1939 - the beginning of the XXI century). – The manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 09.00.11 – Religious Studies. – National Pedagogical Dragomanov University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2018.

This thesis is the first attempt of a comprehensive philosophical and religious studies analysis of the institutional transformations in the religious and church complex of Volyn region (which contains the territories of Rivne, Volyn and the north part of the Ternopil regions), understood as a system set of organizational structured ecclesiastical and religious institutions in a context of social and political changes on an institutional and personal level. It is defined that the Volyn region has its own immanent confessional and institutional particularity.

Beginning from the first Sovietization of the region in the twentieth century, the religious and church complex of investigated historical and culture landscape underwent the nonreversible institutional transformations under the influence of several factors (the Second World War, anti-religious campaigns, the “return” of religion in the social life, an identification crisis in Orthodox Church, an influence of postmodern philosophy etc.). All those facts have caused an appearance of modern problems in religious institutions functioning. It has been defined that secularization in Volyn region was the main constituent of the Soviet modernization project and was implemented by using forcible and violent methods (institutional, administrative, legal, and psychological) and at faster paces. By using a system of antireligious actions, totalitarian regime tried to limit a field of activities of the religious and church complex. It has been clarified that under such circumstances the main demonstration of the uniqueness of individual and universal features (realized in religious practices) stood apart from the recognized by the state religious institutions and became closer to noninstitutionalised status. Thus, they obtained much more situational forms, transferred into individual space and not only to the priesthood, but also to the laity became the main figures in those processes. The model, which is based on the conceptual assessment of the religious and church complex in all diversity of its functioning, has been offered. It was emphasized that institutional transformations in Orthodox Christianity are influenced by the existence of different group identifications – bearers of opposite tendencies of modernization and traditionalization. Modern Protestant confessions (Baptists, Jehovah's Witnesses) show the stable dynamics of their existence in the region. Pentecostal movements show the high dynamics of growth and strengthening of their positions in different fields of social being in Volyn region. Diversity in ideas and variety of communities and associations of Christians of Evangelical Faith declares the whole new

occurrences in Ukrainian evangelistic movement and in religious life of the region, taking into account the fact that Volyn region accumulates a third part of Ukrainian Pentecostals.

Key words: religious and church complex, Volyn region, religious institutions, religious identity, religious politics, secularization, confession.